

Історія України

В. В. Петрович

ВПЛИВ МАГДЕБУРЗЬКОГО ПРАВА НА РОЗВИТОК МІСТА ВОЛОДИМИРА (литовсько-польська доба)

У статті, на основі джерел, охарактеризовано соціально-економічний розвиток м. Володимира литовсько-польської доби. Висвітлено господарську діяльність та побут місцевої людності. Особливу увагу приділено суспільно-політичним аспектам життя населення міста.

Ключові слова: магдебурзьке право, привілей, ратуша, цехова організація, ремісничі виробництва, ярмарок.

Одним з важливих завдань української історичної науки є вивчення українських міст, які були торгово-ремісничими, політико-адміністративними та культурними осередками. Їхньому значенню присвячені фундаментальні праці багатьох вітчизняних і зарубіжних дослідників. Попри сказане, дослідження міст і надалі залишається однією з найактуальніших проблем як середньовічної, так і нової історії. Безперечно це стосується і волинських міст, зокрема одного з найдавніших і найбільших – Володимира. Вже в часи останнього руського правителя Волинської землі Юрія-Болеслава II (1325–1340 рр.) місто було доволі потужним економічним, політичним і культурним центром. Відомо, що тут знаходилися ремісничі та торгові осередки [1, 13].

У другій половині XV ст. Володимир отримав магдебурзьке право. Підставою для його поширення та використання в українських землях були так звані магдебурзькі привілейні грамоти, які відіграли таку ж роль, як і хартії (статути) західноєвропейських міст. Їх метою було закріплення нової системи управління містом, заснованої на принципах міського самоврядування. Магдебургія була важливим чинником життя міста. Безпосередньо Володимиру це право надав король польський і водночас великий князь литовський Казимир Ягайлович [2, 14]. Впродовж XVI ст. Володимир отримав нові привілеї і підтвердження старих. У 1509 р. польський король Сигізмунд I знову підтвердив старі привілеї міста, а Володимир остаточно отримав статус міста з магдебурзьким правом. У 1532 р. король вкотре підтвердив привілеї міста [3, 54].

Найбільш широкі юридичні права Володимир отримав у 1570 р. – вже після Люблінської унії, коли старостою тут був кн. К. Острозький. Було дозволено організувати цехи, проводити три ярмарки на рік, спорудити міську ратушу, а гербом міста затверджено зображення Юрія Змієборця [3, 54]. У подальшому ці привілеї були підтвержені й надані нові, зокрема в 1615, 1633 і 1680 рр. [3, 100]. Наприклад, привілей 1633 р. свідчить, що володимирці зобов'язані утримувати ратушу, а також їм було дозволено об'єднуватись в цехи. Отже, Володимир будувався за магдебурзьким правом і мав обов'язковим елементом ратушу. За середньовічними канонами, вона мала знаходитися в центрі міста, на ринковій площі. Сам ринковий майдан був оточений кварталами, поділеними вузь-

кими вуличками і мав форму неправильного прямокутника [4, 449].

Володимирська міська ратуша згадується в документах упродовж XVI–XVIII ст. Перша документальна згадка про неї як споруду, в якій розпочалася робота міських органів самоврядування, міститься в документі від 10 вересня 1584 р. – скарзі лантвійта К. Вагилевича, бурмистра В. Ілінського та радців Д. Вараксича і Т. Пахеровича на Л. Беняшовича, з приводу безпідставного збирання останнім чопового податку. У ній міщани також вимагали від Беняшовича з'явитися до ратуші з письмовим підтвердженням на право збору того податку [5, 150]. Далі володимирська ратуша як реально існуюча будівля була засвідчена в універсалі козацького гетьмана І. Петражицького-Кулаги 1632 р., у зв'язку з попередженням про татарський напад і необхідністю підготовки до захисту [6, 333–336]. О. Цинкаловський наводить короткі відомості про будинок старого магістрату при вулиці Князя Василька (колишня Фарна) на старому ринку [7, 207]. Однак наприкінці XVIII ст. ратуші в місті вже не було [8, 874–875].

З поширенням магдебурзького права, у Володимирі швидко розвивалася цехова організація. П. Сас називає у місті цехи шевців, кравців, м'ясників, купців, ковалів, теслів, кушнірів, гончарів, а також різницький і пекарський – всього 11 [9, 92]. Наведений перелік різних фахівців є яскравим свідченням значного розвитку міського ремесла. Викликають інтерес різницький і пекарський цехи, пов'язані з виробництвом продуктів харчування, яких постійно вимагало населення кількатисячного міста. Як слушно зауважила О. Компан, продукти харчування вироблялися на малих підприємствах, здебільшого, в межах однієї сім'ї. Лише цим можна пояснити наявність у місті великої кількості пекарів, м'ясників, різників, броварів, солодовників, мельників тощо [10, 202]. Варто зазначити, що, попри значне поширення, галузі харчової промисловості знаходились ще на стадії виділення з домашнього промислу, який поєднував виробництво на замовлення, з виробництвом на ринок. Так, під 1569 р. у 17 ремісників-м'ясників, які торгували на міському ринку, нараховувалася також 71 шкіра биків, баранів і кіз [11, 418].

Треба думати, що майже в кожному заможному господарстві була своя броварня. Про це свідчить назва вулиці – Броварна – в південно-західній частині Володимира, неподалік від р. Луги. Взагалі, ремісниче виробництво було одним з найважливіших елементів економіки середньовічного міста. Найбільш масовими були спеціальності, пов'язані з виробництвом одягу, взуття та харчових продуктів. За даними люстрації 1552 р., у Володимирі були 25 кравців, 25 шевців, 15 лимарів [12, 520–524]. Вичинка шкір була пов'язана з виробництвом м'яса. Були у Володимирі і зброярі. Так, 1561 р. згадується пушкар Костянтин, який ремонтував аркебуз київського шляхтича Станіслава Стужинського, а після пожежі 1566 р. майстрові було віддано на ремонт 29 гаківниць [13, 103, 137]. Як

відомо, на Волині, починаючи ще зі слов'яно-руської доби, значного розвитку набуло деревообробне ремесло. Володимирські майстри вмiли робити й великі човни. Так, 1566 р. згадується торгiвцi Айзак i Зельман iз Володимира, якi побудували за свої кошти три човником'яги i продали їх мiщаниновi П. Дiбровi [14, 125].

Потреба в цеглi, облицювальнiй плитцi та пiчних кахлях зумовила виникнення вiдповiдних виробничих осередкiв. Згадки про цегельнi свiдчать, що одна з них знаходилася над р. Лугою, в захiднiй частинi мiста, бiля с. Федорiвка. Iнша цегельня була в передмiстi Бiлi Береги. На схiднiй околицi мiста, за с. Островок також є залишки таких печей. Нарештi, на пiвденнiй околицi мiста, в урочищi Бiрок була цегельня, що належала Василiанському монастирю [7, 209–213]. Свiдченням керамiчно-цегельного виробництва є промовиста назва урочища Печисько на лiвому березi р. Рилавицi, на схiднiй околицi давнього Володимира. Саме в цьому урочищi за Проваллям, О. Цинкаловський виявив багатовишарованiх полив'яних кахлiв XVI–XVII ст. [7, 209]. Переважання кахлiв з так званим «килимовим» орнаментом додатково пiдтверджує достовiрнiсть датування всього виробничого комплексу першою половиною XVII ст., адже кахлi з подiбним орнаментом набули значного поширення в тодiшнiй Речi Посполитiй, зокрема й на Волинi [7, 209].

Традицiйнi у Володимирi розвивалось гончарство. Гончарi селилися з давнiх часiв в урочищi Зап'ятниче, за валами околного мiста, в пiвнiчнiй частинi Володимира, де, крiм керамiчних горщикiв, були знайденi й виробничi споруди XV–XVI ст. [18, 206, 210]. Те, що цей район був пов'язаний з ремеслом i торгiвлею, свiдчить факт iснування тут церков св. Параскеви-П'ятниці та св. Миколи Мерликийського, якi вважалися покровителями ремiсникiв i купцiв. Саме ж передмiстя Зап'ятниче було розташоване на перехрестi торгових шляхiв i, ймовiрно, саме тут був розташований торговий майдан.

Чимало ремiсникiв не були членами цехiв. Вони нерiдко були прогресивнiшими вiд обмежених статутними рамками цеховикiв, хоча мiж ними iснував антагонiзм. Ставлення до партачiв з боку мiських урядовцiв в українських землях було неоднаковим. Подекуди до них застосовувалися жорсткi дискримiнацiйнi заходи, як, наприклад, у Володимирi, де мiсцева рада розпочала свiй наступ на позацехових м'ясникiв ще наприкинцi 60-х рр. XVI ст. У липнi 1569 р., за наказом цiєї ж ради, були пограбованi м'ясники кн. Л. Сангушковиича-Кошерського, якi, незважаючи на заборону, продавали свої товари на мiському ринку. У позацехових м'ясникiв було вiдiбрано багато битого птаха, бараняче, козяче й ялове м'ясо, а також значна кiлькiсть шкiр тварин. Можна припустити, що це з якихось причин було вигiдне вiйту, але не йшло на користь мiсцевим цеховим ремiсникам [14 155].

Серед споруд, пов'язаних з виробництвом продуктiв першої необхідности та виробничою дiяльнiстю людей, варто назвати кiлька водяних млинiв i гребель. Так, гребля бiля Бiлих Берегiв з млином належала володимирському єпископату, як це видно з опису церков маєткiв 1593 р. [20, 372–373]. На греблi в урочищi Провалля також був водяний млин, який належав Василiвськiй церквi [7, 198]. З млинами була пов'язана й така важлива галузь господарства, як суконне виробництво. Терки, що сукно терли, або iнакше – фолюшi, пiсля жорен i круп'яних ступ, були найбільш поширеними млиновими пристроями. Ступи, фолюшi, з'єднанi з водяним колом, терли i м'яли сукно в дерев'яних коритах, а потiм його сушили. Далi, за допомогою щiтки,

вiдбувалося пiдняття ворсу, а «постригачi» рiвняли його ножицями. Спосiб виготовлення сукна з допомогою фолюш при млинах, в основному, був розвинутий у мiстах. Сукно вироблялося майже в кожному добре налагодженому господарствi. На думку О. Компан, в другiй половинi XVII ст. iснували вже окреми центри виробництва українського сукна. На Волинi, поруч з Луцьком i Кременцем, таким центром був Володимир [10, 255].

Мiське населення Володимира займалося також рiзними промислами, якi виникли з появию надлишкiв сiльськогосподарської продукцiї. З'явилися професiональнi винокури, пивовари, солодовники. Наприклад, з люстрацiї 1552 р. довидаємося, що на схiднiй околицi мiста, за валами iснували пивоварнi та солодовнi [9, 116].

Поширення магдебурзького права в українських землях сприяло подальшому торговельному розвитку мiст. Рiч у тiм, що нерiдко, разом iз наданням або пiдтвердженням права на самоврядування за магдебурзьким правом тому чи iншому населеному пункту, в привiлейнiй грамотi щодо цього давався ще й дозвiл на організацію та проведення торгiв i ярмаркiв. Право на проведення ярмаркiв було одним iз найважливиших привiлеїв багатьох вiльних європейських мiст. Також всi ярмарки так чи iнакше були прив'язанi до релiгiйних свят. Так, привiлеєм Сигiзмунда Августа вiд 12 жовтня 1570 р. у мiстi Володимирi було дозволено проводити тричі на рiк вiльнi безкоштовнi ярмарки: перший – протягом тижня на початку великого посту, другий – на Зеленi Свята i третiй – на св. Апостола Матвiя. На них дозволялися двотижневі торги, за участю купцiв чужоземних держав i всiх бажаючих, навіть простих людей, з рiзноманiтними товарами без виплати королiвських мит, дерев'яних, мостового та торгового замкового [3, 54].

Ревiзiя 1552 р. свiдчить, що торгiвля велася в центрi мiста, на ринковому майданi, де були 24 клiтi (комори) для краму, якi належали мiсцевим торгiвцям-євреям, одна – вiйтовi; рiзницьких комiрчин-яток – 6, а одна вiйтова, але порожня, бо торгують на столиках [12, 522]. Подiбнi клiтi-комори споруджувалися на призначених для цього мiсцях на ринку в торгових рядах. Це були однокамернi, переважно дерев'янi будiвлi. Зрозумiло, що такi комори на ринку могли належати лише заможним мiщанам. Решта дрiбних торгiвцiв, iмовiрно, торгувала де доведеться. Нерiдко мiщани об'єднували кошти для ведення бiльшої торгiвлi. Так, 1566 р. володимирський мiщанин Яроцький i свiщеник Прокопiвськoї церкви Федiр домовились про продаж шляхтичу Отаровському великої партiї жита. В цей час активна торгiвля велася через Устилуг, що знаходиться на вiдстанi 12 км вiд Володимира. З нього великими суднами-ком'ягами перевозили зерно, поташ та iншi товари до Гданська, а далi – в рiзнi європейськi краiни. В XVI ст. Устилуг був значним рiчковим портом. Для зберiгання вантажiв у ньому були склади. Наприклад, володимирський городничий М. Козинський зберiгав в Устилузi 800 мац зерна i 25 лаштiв поташу [9, 112]. Це був здавна порт мiста Володимира. У самому мiстi теж була торгова пристань, з промовистою назвою «Товарна гора», що знаходилася на березi р. Луги. Також на території мiста трапляються монети XVI ст. Сигiзмунда Августа [16, 18].

Отже, пiдсумовуючи, слiд вiдзначити, що запровадження магдебурзького права у мiстi Володимирi вiдiграло позитивну роль у його соціально-економічному зростаннi. Воно стало головною стимулом до розвитку ремiсничого виробництва, організації цехiв, ведення внутрiшньої та зовнiшньої торгiвлi, що своєю

чергою вплинуло на подальше формування планувальної структури міста.

1. Ржежабек И. Юрий II – последний князь всей Малой Руси // *Болеслав–Юрий II, князь всей Малой Руси: Сб. мат. и исслед.* – СПб., 1907.
2. *Історія Волині: 3 найдавніших часів до наших днів* / Редкол.: А. Михайлюк та ін. – Л., 1988.
3. *Каталог колекції документів Київської археографічної комісії 1369–1899.* – К., 1971.
4. Ptański J. *Miasto i mieszczanstwo w dawnej Polsce.* – Kraków, 1934.
5. Кравченко В.М. *Володимирська ратуша в кінці XVI – на початку XVII ст.* // *Науковий вісник Волинського національного університету ім. Лесі Українки. Історичні науки.* – Луцьк, 2010. – № 22.
6. *Архив Юго-Западной России.* – Т. 1. – Ч. 1. – К., 1863.
7. Цинкаловський О. *Матеріали до археології Володимирського повіту* // *Записки Наукового Товариства ім. Шевченка.* – Л., 1937. – Т. CLIV.
8. Baliński M., Lipiński T. *Starożytna Polska pod względem historycznym, geograficznym i statystycznym.* – Warszawa, 1845. – Т. 2., Cz. 2.
9. Сас П.М. *Феодальные города Украины в конце XV – 60-х годах XVI в.* – К., 1989.
10. Колман О.С. *Міста України в другій половині XVII ст.* – К., 1963.
11. *Центральний державний історичний архів України, м. Київ (далі – ЦДАУК), ф. 25, оп. 1, спр. 7.*
12. Baliński M., Lipiński T. *Starożytna Polska pod względem historycznym, geograficznym i statystycznym.* – *Wydanie drugie.* – Warszawa, 1886. – Т. III.
13. ЦДАУК, ф. 25, оп. 1, спр. 3.
14. ЦДАУК, ф. 28, оп. 1, спр. 4.
15. *Архив Юго-Западной России.* – Т. VI. – Ч. 1. – К., 1883.
16. Цинкаловський О. *Княжий город Володимир. Популярно-науковий нарис.* – Л., 1935.

Petrovych V.V. The influence of the Magdeburg right on the development of Volodymyr city (the Lithuanian-polish period). The social and economic development of Volodymyr city in the Lithuanian-Polish period is characterized on the basis of the numerous sources. The local population economic activity and way of life are described. A special attention is paid to the social and political aspects of the city's population life.

Key words: magdeburg right, privilege, town hall, shop organization, artisan production, trade fair.

С. С. Дідик

ДОПОМІЖНА СЛУЖБА НОВОСЛОБІДСЬКОГО КОЗАЦЬКОГО ПОЛКУ (1753–1764 рр.)

Стаття розкриває аспекти допоміжної служби Новослобідського полку. Новослобідський козацький полк (1753–1764 рр.) – військово-формування на території Правобережної України, було створене за ініціативи російського Сенату. Окрім традиційної служби, на новослобідських козаків були покладені допоміжні функції і обов'язки: розшук і конвоювання утікачів-арештантів, боротьба з поширенням небезпечних хвороб, участь у роботі прикордонної російсько-польської комісії, охорона і доставка артилерії у фортецю Св. Єлизавети, супровід і утримання турецько-татарських посланців.

Ключові слова: Новослобідський козацький полк, новослобідське козацтво, козацька служба, фортеця Св. Єлизавети, «Задніпровські місця», допоміжна служба.

Опинившись під владою Російської держави, українське козацтво продовжувало нести традиційну козацьку військову службу: охороняло кордони, вело розвідку, на першу вимогу вирушало у похід і брало участь у воєнних діях. Несло козацтво і, так би мовити, допоміжну службу. Одним із козацьких формувань на службі Російської імперії був і Новослобідський козацький полк, утворений за наказом російського Сенату 1753 р. На відміну від традиційних козацьких полків Гетьманщини, він був цілком підпорядкований

російському військовому командуванню. Для поселення полку була відведена територія так званих «задніпровських місць», на правому березі Дніпра. Нині це частина сучасних Кіровоградської, Дніпропетровської та Миколаївської обл. Штаб-квартира полку впродовж його існування в 1753–1764 рр. дислокувалась у фортеці Св. Єлизавети (нині м. Кіровоград).

В історіографії приділено недостатньо уваги історії новослобідського козацтва, але ще менше уваги дослідники звертали на службу новослобідських козаків. Так, А. Скальковський [1, 361–363, 377], С. Шамрай [2, 242, 278–284], В. Голобуцький [3, 513; 4, 378] лише окреслили основні аспекти військової служби новослобідського козацтва, такі як охорона кордонів, варта на форпостах, роз'їзди, ведення розвідки і боротьби з гайдамаками. Інші аспекти служби Новослобідського формування залишилися майже недослідженими, зокрема розшук і конвоювання утікачів-арештантів і поселення, боротьба з поширенням небезпечних хвороб, участь у роботі прикордонної російсько-польської комісії, охорона і доставка артилерії у фортецю Св. Єлизавети, супровід і утримання турецько-татарських посланців тощо. У цій статті ми зупинимось саме на допоміжній службі.

Новослобідським козакам доводилося нести суто поліцейську службу: розшук, арешт, охорона і конвоювання арештантів та поселення, які втекли з території полку чи з Нової Сербії. Так, у червні 1758 р. до сотників і старшин звернулася Полкова слобідська канцелярія, з наказом розшукати і затримати утікача-українця з Нової Сербії. Безпосередньо шеф Нової Сербії, генерал-лейтенант І. Хорват писав про це в Полкову слобідську канцелярію і просив сприяти розшуку. Пізніше канцелярія інформувала сотників і старшин про «обивателів»-утікачів з слободи Новоархангельської. Вони були причетні до гайдамацтва. Сотенним правлінням наказувалося спіймати втікачів і з доповідним рапортом відправити у Слобідську канцелярію [5, 18]. Того ж року до Слобідської канцелярії писав комендант фортеці Ф. Юст, наказуючи розшукати «денщика» (робітника), який утік від капітана Пермського драгунського полку. Канцелярія розіслала відповідний ордер до сотників і старшин, з наказом спіймати «денщика» і відправити до згаданого капітана. Надавалися і прикмети втікача [6, 13].

В 1758 р. з-під караулу втекли двоє арештантів. Слобідська канцелярія передала їх прикмети і наказала сотникам їх спіймати, забити в колодки і під конвоєм при рапорті доставити в Слобідську канцелярію [7, 14]. У червні з в'язниці фортеці Св. Єлизавети втекли ще двоє арештантів, уродженців «польської області». Слобідська канцелярія наказувала спіймати їх, забити в колодки і під конвоєм відправити до коменданта Ф. Юста [8, 3].

Небезпечні хвороби, особливо чума і холера, були поширеним явищем в південноукраїнських степах, особливо в спекотну пору року. Боротьба з поширенням цих захворювань була важливою справою в Новослобідському полку. Частими були випадки занесення небезпечних хвороб з-за кордону, іноді з території Запорізької Січі. В 1758 р. Київський обер-комендант Лопухін інформував коменданта Ф. Юста про можливість занесення епідемії з-за кордону. Йому в свою чергу повідомив про це резидент при султанському дворі Обрезков [9, 34]. Взимку 1760 р. у рапорті новослобідського сотника А. Гегели згадується «морвая язва», яка була виявлена на Січі [10, 28].

Керівництвом полку вживалися заходи із зупинки поширення інфекційних хвороб. В ордері до сотників